

УДК 81-26'42(091)

ТЕКСТОТВІРНІ ФУНКЦІЇ ПРЕЦЕДЕНТНИХ ФЕНОМЕНІВ В ІСТОРИКО-МОВНОМУ ДИСКУРСІ РАДЯНСЬКОГО ЧАСУ

У статті проаналізовано функції прецедентних імен, висловлювань, текстів, ситуацій, зафіксованих у тексті підручника з історії української літературної мови Петра Павловича Плюща (1971). Автор досліджує склад, семантику, мовні засоби репрезентації цитат, покликань, імен суспільних діячів, науковців, письменників, та історичних подій, встановлюючи їхню роль у процесах текстотворення та формування загальної концепції історії української літературної мови в радянському науковому дискурсі.

Ключові слова: прецедентний феномен, науковий дискурс, навчальний текст, історія української літературної мови, Петро Павлович Плющ.

Реконструкція історії української мови як наукового дискурсу передбачає, крім аналізу плинності ідей та теорій, також і опис динаміки найважливіших характеристик наукових текстів, що його формували. На увагу заслуговують не лише академічні, а й навчальні тексти, що представляли найважливіші досягнення теоретичних фундаментальних галузей у аудиторіях вищих навчальних закладів. Це відповідає завданням розширення кола джерел і текстів для синтезованого аналізу сучасної історії української літературної мови, що, як відомо, розвивається не лише в “певних ідейно-історичних, а й у певних історично-адміністративних та інституційних умовах” (Mozer 108).

Смислова структура та дискурсивні параметри окремих текстів з історії української мови вже була предметом нашого дослідження (Naienko “Metaforučni modeli”), (Naienko “Zasoby avtors’koji refleksiji”). Тут звернемося до функцій прецедентних феноменів у підручнику з історії української літературної мови П. Плюща (1971 р.). Поряд із працями М. Максимовича, І. Огієнка, А. Кримського, Є. Тимченка, Л. Булаховського цей текст репрезентує певний етап становлення українського мовознавства. Вивчення прецедентних феноменів як складник лінгвокультурологічного підходу дотичне до проблематики теорії інтертекстуальності, лінгвоконцептології, дискурсології. Співвідносність із мовою, культурою й свідомістю робить їх актуальним об’єктом сучасної лінгвістики. Останнім часом мовознавці досліджували прецедентні феномени переважно в художньому, медійному, політичному дискурсах (І. Богданова, Ю. Великорода, Л. Дядечко, Л. Меркотан, Г. Ситар та ін.). Натомість до вивчення цього об’єкта в науковому тексті/дискурсі звертаються рідше.

Так, О. Баженова твердить, що у зв’язку з пріоритетом професійної пресупозиції фонова інформація, яка не має безпосереднього стосунку до змісту наукового знання, майже повністю видаляється з академічних жанрів, де “ненаукові” прецедентні знаки трапляються надто рідко: це поодинокі цитати з художніх текстів, приказки й прислів’я, афоризми, імена біблійних чи міфічних персонажів, згадки про життєві ситуації тощо (Bazhenova 34). Дослідниця встановлює такі функції прецедентних текстів: маркування завершення мікротеми тексту й узагальнення вищесказаного наведенням загальноприйнятого й тому несуперечливого твердження, активізація образного й асоціативного мислення читача, адже вони сприяють кращому засвоєнню інтелектуального змісту, ілюструють теоретичні положення концепції (Bazhenova 35).

О. Белоусова, дослідивши вживання прецедентів у Словнику юного філолога, робить висновок про те, що прецедентні імена включають переважно до онтологічного субтексту, зрідка – до методологічного, частіше – до аксіологічного, де дається позитивна чи негативна оцінка діяльності лінгвістів. Вони виступають одним із способів збереження, розвитку й передачі лінгвістичних знань, які є знаннями матричного характеру (Belousova 96–98); пор. також (Gabidullina 2011).

Предметом дослідження В. Арбузової стали семантико-прагматичні особливості формування прецедентних феноменів у науковому й епістолярному дискурсах, зокрема у текстах В. Виноградова, Г. Золотової, В. Колесова та ін. Вона звертає увагу на те, що концепти прецедентних текстів можуть функціонувати у сильних позиціях тексту: заголовку, епіграфах, виконуючи не лише функцію переконання, а й створюючи ігровий момент у науковій комунікації (Arbuzova 30). Відзначаючи прецедентні знаки в заголовках наукових рецензій, Ю. Антоненко зазначає, що вони актуалізують загальні фонові знання адресата й адресанта, експлікують інтертекстуальні зв’язки, підкреслюють спадкоємність наукових знань. Водночас у такий спосіб експлікується система цінностей, особливості світовідчуття, притаманні автору (Antonenko 238).

А. Чікібаєв твердить, що в навчально-науковому тексті прецедентні феномени виступають “одним із механізмів формування й збереження наукової традиції. Вони не просто знаки цілих текстів, а значущі особистісні знаки. ПФ у навчальному тексті – свідчення антропоморфізації та персоніфікації педагогічної науки, оскільки ім’я вченого – суб’єкта прецедентного тексту – в певний момент починає ототожнюватися у студента з окресленою концепцією, стає знаком самого наукового знання” (Chikibajev 192).

Аналізуючи граматичні моделі прецедентних субтекстів у німецьких наукових текстах, Г. Кицак вказує: у свідомості людини прізвище дослідника ототожнюється з результатом його наукових пошуків чи висунутих ним ідей або гіпотез. Для прецедентних субтекстів характерною є редукція, коли старе знання подається у стислій формі, оскільки є зрозумілим, відсилання до нього має прагматичні цілі. Генератором прецедентності

справедливо слід визнати розвиток науки. Антропоніми співвідносяться з квантами наукового знання та розчиняються в них (Кусак 129–130).

Застосування методів реконструкції смислової структури тексту, критичного дискурс-аналізу тощо дають змогу показати динаміку ролі окремих імен, текстів, висловлювань у певній сфері суспільної практики. Відтворення окремих фрагментів тогочасного наукового дискурсу має значення для осмислення етапності становлення історії української літературної мови як ділянки мовознавства і навчальної дисципліни. Релевантним для нас буде поняття старих знань, оскільки підручник, як правило, зорієнтований на представлення загальновідомих теоретичних положень, термінів, вживаних у певній галузі, що безпосередньо пов'язано з такими ресурсами текстотворення як використання цитат, алюзій, способи покликання, згадування прецедентних імен, ситуацій, текстів/висловлювань тощо.

Безперечно, цей матеріал також дає змогу оцінки певних етапів становлення радянської новомови крізь призму дослідження процесів впливу ідеології на мову, знищення самоідентифікації українців, комунікації «по-радянськи» тощо (Ю. Каганов, Ю. Колісник, Л. Масенко та ін.). Підтримуючи метафору М. Мозера про університетський підручник як дзеркало статусу-кво (Mozer 98), спробуємо осмислити текст у площині загальної історії історико-мовного дискурсу.

Субтекст старих знань у цілому формується на основі категорії інтертекстуальності, тому розробки з цієї теорії, лінгвістики тексту, функціональної стилістики, дискурсології будемо використовувати як такі, що перебувають у стосунках взаємодії та взаємовключення.

Загальна канва історії українського народу позначена переліком прецедентних ситуацій. До таких, на думку автора, належать ті політичні, суспільні, культурні події, які істотно вплинули на розвиток української літературної мови. Тут названо як загальновідомі факти з давньої історії, *наприклад смерть Ярослава Мудрого 1054 р., монголо-татарське іго, занепад Києва, татарська навала*, так і підкреслено наголошено на значенні подій недавнього часу.

За нашими підрахунками, *Велика Жовтнева соціалістична революція* – згадана 47 разів, *Жовтень* – 67 разів. Якщо взяти до уваги, що всього в книзі – 417 сторінок основного тексту, виходить, що в середньому на 1 сторінку ця подія згадується понад 3,6 разів. При цьому слід зазначити, що цей ПФ залучено також до формулювання заголовків, наприклад, у IV розділі, підрозділі Б *Жовтнева революція* або *Жовтень* згадані в назвах шести підпунктів на зразок *Усталення норм української літературної мови після Жовтня* (P'ushch 375).

Частотність згадок про цей ПФ досягається зокрема й неусвідомленим повтором його навіть у межах одного речення: *Тільки після Жовтня ці норми стали єдиними і обов'язковими для всіх українських земель, бо і сама українська літературна мова тільки після Жовтня набула тієї єдності, за яку боролися І.Франко і інші передові українські письменники та культурні діячі* (P'ushch 393).

Надзвичайна роль відведена також подіям 1939–1940 років. Їх згадано, за нашими підрахунками, 29 разів як підставову подію, що вплинула на становлення норм сучасної української літературної мови: *Возз'єднання українського народу в єдиній УРСР, возз'єднання всіх українських земель в спільній державі, роз'єднаність нації до 1939 р., возз'єднання Західної і Східної України в єдиній УРСР; Єдність же та обов'язковість правописних норм, стала можлива лише після возз'єднання з УРСР всіх українських земель у складі Радянського Союзу* (P'ushch 385). Особливо детально описано ці події у зв'язку з розвитком правопису: *Іншим шляхом, в інших умовах розвивався він [правопис – Г.Н.] у той же період у Західній Україні і Закарпатті аж до возз'єднання їх з УРСР у складі СРСР (возз'єднання Галичини й Західної Волині в 1939 році, Східної Буковини, Ізмаїльщини й Аккерманщини в 1940 році і Закарпаття – в 1945 році)* (P'ushch 383).

Для порівняння – значущість для історії мови возз'єднання України з Росією в 1654 році поціновано аж 15 згадками. Переважно автор робить тут наголос на надзвичайній ролі впливу російської мови й культури на українську: *Нова сторінка в російсько-українських мовних зв'язках відкрилась після возз'єднання Лівобережної України з Росією в 1654 р., коли Україна і Росія утворили єдиний у політичному, економічному та релігійному відношенні організм, а українська культура й мова поступово почали звільнятися від польського впливу і стали на шлях глибшого, безпосереднього єднання з культурою й мовою великого російського народу* (P'ushch 196).

Ту ж роль “зв'язку з дійсністю” відіграє цитування прецедентних текстів. До таких, по-перше, належать твори класиків марксизму-ленінізму. Вони цитуються часто без вказівки на конкретний твір, з покликанням на багатотомні зібрання. Проголошуючи, що *Марксизм-ленінізм – методологічна основа курсу історії української літературної мови* (P'ushch 7), автор змушений наводити фрагменти висловлювань дефінітивного характеру: *Історичний розвиток української, як і всякої іншої, мови глибоко науково може бути висвітлений тільки на базі вчення класиків марксизму-ленінізму про мову. Виняткове значення насамперед мають такі їх визначення мови: «Мова є безпосередня дійсність думки»; «мова є практична, існуюча і для інших людей і лише тим самим існуюча також і для мене самого, дійсна свідомість...»; «Мова є найважливіший засіб людських стосунків»* (P'ushch 7). У текстах класиків автор вбачає вихідні постулати для вивчення історії мови в контексті культури: *З загальних марксистсько-ленінських положень, що є вихідними при вивченні історії літературної мови, важливе значення має ленінська вказівка про єдність мови в антагоністичному буржуазному суспільстві, оскільки «єдність мови... є одна з найважливіших умов... вільного і широкого*

групування населення по всіх окремих класах», а також ленінське вчення про дві культури в кожній національній культурі, в світлі якого стає зрозумілим прагнення окремих класів і соціальних груп використати мову в своїх інтересах (P1'ushch 7).

Умовою загальнолюдського прогресу постає знання цих текстів у цілому й російської мови зокрема: *Знання російської мови допомагає трудящим країн Європи і Сходу оволодівати великим вченням марксизму-ленінізму, читати в оригіналі геніальні твори вождя пролетаріату В. І. Леніна, а також користуватися різноманітною радянською літературою* (художньою, технічною, науковою та ін.), *листуватися з новаторами виробництва і тим самим глибше засвоювати досвід радянських людей у будівництві соціалізму, підносити на вищий рівень власну культуру і літературу* (P1'ushch 22).

Безперечно, апеляція до авторитетів марксизму-ленінізму потрібна і при висвітленні особливої ролі російської мови, наприклад, у поширенні неологізмів: *До таких слів належать, наприклад, «большевик» і «совет», що відзначив ще в 1920 році В. І. Ленін у своїй промові на урочистому засіданні Московської ради, присвяченому річниці III Інтернаціоналу* (P1'ushch 22).

Аргументативна функція цитат із текстів В. Леніна забезпечує звеличення ролі російської мови, з них випливає, наприклад, думка про відсутність потреби єдиної державної мови; тут двічі наводяться висловлювання з роботи «Чи потрібна обов'язкова державна мова?»: *Викриваючи русифікаторську політику царизму, підтримувану лібералами-русифікаторами, В. І. Ленін писав: «Ми думаємо, що велика і могутня російська мова не потребує того, щоб будь-хто мусив вивчати її з-під палки»* (P1'ushch 26).

По-друге, часто імена комуністичних вождів уводяться як аргумент чи приклад реалізації певного стилю: *Класичним взірцем публічних виступів з цього погляду є виступи В. І. Леніна перед своїми слухачами, що запам'ятовувалися ними на все життя* (P1'ushch 58). Такі висловлювання, не підтвержені точним покликанням, мають ритуальний характер: *Відомо, що російську мову високо цінили К. Маркс і Ф. Енгельс* (P1'ushch 21).

Автор також моделює засадничі теоретичні постулати, звертаючися до прецедентних цитат, таким є твердження про тотожність історичних доль і збагачення української мови через зв'язки з братньою російською літературною мовою: *Класичне визначення В. І. Леніним споконвічної спорідненості російського і українського народів, як народів, близьких «і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією», поширюється і на історичні зв'язки двох братніх літературних мов – російської і української. Обидві вони, разом із літературною білоруською мовою, в своєму виникненні і розвитку зв'язані з давньоруською літературною мовою – спільною літературною мовою всіх східних слов'ян епохи Київської держави: ця мова є історичною основою східнослов'янських літературних мов* (P1'ushch 12).

Отже, тут, як і в інших випадках, функцію цитати можна визначити як методологічну: фрагмент висловлювання-прецеденту вбудовується до авторського тексту. Цю функцію як текстотвірну можна, слідом за В. Чернявською, визначити як «цитата-заступник», або конструювальну: *Розуміється, що в курсах історичної граматики української мови та історії української літературної мови конкретні явища мови, як і всяке явище дійсності, треба розглядати «з погляду того, як певне явище в історії виникло, які головні етапи в своєму розвитку це явище проходило, і з точки зору цього його розвитку дивитись, чим дана річ стала тепер»* (P1'ushch 5).

Характерним прикладом декларації існування єдності розмовної й літературної мов може бути таке висловлювання: *Процес формування єдиної східнослов'янської, давньоруської народності з спільною давньоруською мовою теж сприяв створенню в Київській Русі літературної мови, спільної і однотипної для всіх областей Русі* (P1'ushch 108). Бажана єдність мов у братніх республіках проектується тут на віддалений час, дарма що бездоказово.

Оскільки концептуально всі мовні зміни схарактеризовано як такі, що зумовлені соціальними явищами й процесами, значну роль у текстотворенні відіграють узагальнені праці з історії або тексти постанов Компартії з нагоди історичних дат. Так, підрозділ «Формування української народності і її мови» укладено з цитат із багатотомної «Історії Української РСР», наприклад, на перших двох сторінках – 4 великих уривки, де викладено концепцію формування східнослов'янських народностей із часу феодальної роздробленості древньої Русі (P1'ushch 135–136). Отже, тут вони виконують текстотвірну конструювальну функцію.

Так само вбудовуються абзаци з колективних збірників з історії ідеологічної боротьби, напр., із збірника «З історії суспільно-політичної та філософської думки на Україні» 1956 р., де йдеться про значення церковно-полемічної літератури із «мотивами ненависті до ворогів батьківщини, славилися героїчні подвиги українського і російського народів» тощо (P1'ushch 162). Останній з підрозділів, що називається «Політика Комуністичної партії в галузі мови», повністю зреферовано на основі текстів В. І. Леніна, Програми Комуністичної партії Радянського Союзу, Постанови Пленуму ЦК КПРС про 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції 1967 р., де вповні слід констатувати комплекс методологічних, понятійно-експозиційних, аргументувальних та аксіологічних функцій цитат із цих текстів. Відсутність аналізу мовного матеріалу, зразків із художнього, ділового, наукового мовлення епохи «після Жовтня» компенсується тут зливою декларацій і новомовних пасажів, за якими слід вбачати суто ритуальні функції: *Українська літературна мова в братньому єднанні з російською мовою і мовами інших радянських народів невинно підноситься і вдосконалюється, збагачуючись новими мовними засобами відповідно до складних і різноманітних функцій, які вона, як мова української*

соціалістичної нації, виконувала в процесі соціалістичного будівництва і виконує тепер – у період поступового переходу нашої країни від соціалізму до комунізму (РІ'ushch 419).

Тут згадаємо влучне зауваження С.Єрмоленка про те, що “внаслідок тотальної підміни дійсності тоталітарною мовою дискурс, пов'язаний з цією мовою, починає оцінюватися не за своєю відповідністю дійсності, а за тим, наскільки він відповідає внутрішнім смисловим нормам тоталітарної мови” (Yermolenko 11). Отож виникають і сумніви: чи був автор щиро переконаним у вірогідності тверджень, які так часто повторював.

Отже, праці класиків марксизму-ленінізму претендують на роль загальнометодологічних прецедентів.

До кола прецедентних феноменів суто філологічної ділянки віднесемо таку низку імен і праць.

Найчастіше старі знання представляють праці російських мовознавців. Так, розділ І. *Літературно-писемна мова (книжно-слов'янський і народно-літературний її типи) давньоруської народності (Київська Русь і наступна епоха феодальної роздробленості, XI – XIV ст.)*, цілком ґрунтується на відомостях із праць акад. І. Срезневського, акад. О. Шахматова, акад. В. М. Істріна, акад. С. Обнорського, П. Я. Черних, Р. І. Аванесова, В. Д. Левіна, С. В. Опельбаума, А. В. Арциховського, В. І. Борковського, Л. П. Жуковської та ін., присвячених історії російської літературної мови. Переважно згадано праці акад. В. Виноградова “Основные проблемы изучения образования и развития древнерусского литературного языка”, “Основные этапы истории русского языка”. Нерідко доводилося автору вдаватися до студій з історії російської літератури: Д. С. Лихачова “Возникновение русской литературы”, М. К. Гудзія “История древней русской литературы” та “Хрестоматия по древней русской литературе”. З українських праць використано для ілюстрацій “Хрестоматію давньої української літератури” О. І. Білецького, дослідження А. І. Генсьорського “Галицько-Волинський літопис (лексичні, фразеологічні та стилістичні особливості)”. Попри враження, що киеворуський період цілком уписано до історії російської мови й літератури, автор наводить кілька сторінок цитат із праці акад. Л. Булаховського “Питання походження української мови” про ознаки української мови, які можна виявити в південноруських пам'ятках XI – XIII століть. Це чи не єдиний авторитетний аргумент, що дає підстави починати історію української мови раніше, ніж час, коли унаслідок монголо-татарської навали почалося формування староукраїнської народності (!). Формально, звичайно, проблематика цитат із праці Л. Булаховського прямо до питань становлення літературної мови не належить, але П. Плющ наводить їх послідовно й цілісно.

Не менше навантаження мають також і імена російських письменників. Найчастіше автор апелює до літературно-критичних праць О. М. Горького, О. Герцена, В. Белінського, а саме до тих рядків, де йдеться про світове значення російської літератури і мови, про визначення сутності літературної мови тощо: **О. М. Горький**, усвідомлюючи це, **писав**: «...мова створюється народом. Поділ мови на літературну і народну означає тільки те, що ми маємо, так би мовити, «сиру» мову і оброблену майстрами» (РІ'ushch 7). З аргументативною функцією згадано також і слова Пушкіна, в зовсім несподіваному ракурсі – як визнання високої культурної місії старослов'янської мови: **Це про неї писав Пушкін**: «...мова слов'янорусська має незаперечну перевагу над усіма європейськими: доля її була надзвичайно щаслива...» (РІ'ushch 116–117).

Зрідка апеляція до імен російських письменників потрібна, звичайно, для обґрунтування тези про єдність російської й української культури, про благотворний вплив російських письменників на українських: *Про взаємозв'язок української і російської літературних мов пізнішого часу свідчить інтенсивне проникнення слів, виразів і синтаксично-стилістичних особливостей української мови в російську літературну мову через творчість Г. Квітки-Основ'яненка (точніше, через його твори з українського життя, писані російською мовою), М. Помяловського і особливо М. Гоголя і, навпаки, запозичення українськими письменниками, зокрема І. Котляревським та Т. Шевченком, елементів російської лексики і фразеології та нових стилістичних прийомів, характерних для тогочасної російської літератури.* (РІ'ushch 13).

Ця думка про вторинність української літератури зринає неодноразово: справді, декларований вплив на українських письменників доводиться не чим-небудь, а тільки перелічуванням їх імен: *Всі прогресивні настанови в розвитку російської літературної мови другої половини XIX – початку XX ст. глибоко проникали і в мовну практику класиків української літератури (Т. Шевченка, Марка Вовчка, І. Нечуя-Левицького, І. Франка, Панаса Мирного та ін.)*. (РІ'ushch 14). Інколи, щоб вирівняти вагу українських та російських авторів, П. Плющ згадує їх парами: *Так само легко вловити мовностилістичну відмінність в публіцистичних творах, наприклад, Белінського і Чернишевського, Я. Галана і П. Грабовського та ін.* (РІ'ushch 62).

Згадано українських письменників і у зв'язку з пошуком аргументів на користь двомовності як позитивного явища сучасності, що має глибокі корені в класичній українській культурі: *Слід відмітити, що значна частина видатних класиків української літератури дожовтневого часу в своїй творчості фактично була «двомовною». Українською і російською мовами писали Г. Квітка-Основ'яненко, Є. Гребінка, Т. Шевченко, Марко Вовчок, Леся Українка та ін.* (РІ'ushch 13). У наведеній цитаті вже помітно настанову на перелічування імен класиків літератури рядами й низками, які нагадують про шерехи радянців-демонстрантів на святкових масових заходах: *Світове значення здавна має і демократична культура, зокрема література, російського народу, представлена такими блискучими російськими письменниками і вченими, як Ломоносов, Радіщев, Пушкін, Лермонтов, Гоголь, Некрасов, Добролюбов, Чернишевський, Толстой, Чехов, Горький, Менделєєв, Плеханов, Тімірязєв, Мічурін, Павлов та ін.* (РІ'ushch 21).

Прецедентні імена мають підтвердити також і положення про антагоністичність класового суспільства: *Українською мовою писали, з одного боку, такі буржуазно-націоналістичні письменники, як П. Куліш, В. Винниченко та ін., а з другого – революційні демократи Т. Шевченко, І. Франко, П. Мирний, Л. Українка, П. Грабовський, М. Коцюбинський та ін. Але треба пам'ятати при цьому, що різні класи і соціальні верстви намагаються використати мову в своїх інтересах* (P1'ushch 11).

З українських письменників, мабуть, найчастіше згадано І. Франка. Не тільки тому, що цитовано його праці про І. Вишенського чи азбучні війни; Франкові відводилася роль такого собі еквівалента до постаті М. Горького: незаперечного ідеологічно “правильного” трибуна пролетарського люду. Звичайно, його згадувано також у шерегах “правильних письменників”: *У відомих статтях І. Франка про Лесю Українку, І. Нечуя-Левицького, І. Тобілевича, М. Старицького й ін. теж є чимало цінних зауважень про мову і стиль цих письменників* (P1'ushch 89).

На статус найчисленнішої групи претендує перелік імен українських мовознавців.

Чи не єдиний, кого автор відносить до загальновідомих, належить О. Потебня, цитований без покликання: *О. Потебня, підкреслюючи, що мова розвивається без різких змін, пояснює свою думку таким образним порівнянням: «мова росте, але непомітно, як росте трава»* (P1'ushch 53), так само вважає полеміку в наукових творах добре відомою: *у відступах, по суті, публіцистичного характеру, добре відомих нам з творів таких видатних учених як К. Тімірязєв, І. Павлов, І. Мічурін, Ів. Франко та ін.* (P1'ushch 53).

Перша особливість – це те ж саме прагнення створити враження про масовий характер радянського мовознавства, що досягається постійним перелічуванням шерег імен-авторів, згаданих із різних приводів: *Успішно досліджувалися й досліджуються міжслов'янські мовні зв'язки радянськими українськими мовознавцями (І. Білодід, Л. Булаховський, Л. Гумецька, Г. Їжакевич, І. Ковалик, В. Коломієць, О. Мельничук, М. Пушкар, С. Самійленко, М. Симуляк, Я. Спринчак та ін.)* (P1'ushch 12).

Попри все сказане, відзначимо, що підручник практично позбавлений ідеологічних інвектив щодо репресованого мовознавства й загалом розстріляного відродження, дуже скупо згадано про буржуазних націоналістів. Це був період, коли, як кажуть, з текстів зникали і примара вироку, і “дуло пістолета, що стирчало між рядків” (Каганов 269).

Наприклад, обстоюючи тезу про взаємодію російської й української літератур, автор згадує про таке: *Українські буржуазні націоналісти приховували і замовчували російські твори Т. Шевченка, бо останні наочно доводили, що Т. Шевченкові була чужа національна обмеженість, що російської ж прогресивної літератури він ставився з надзвичайною любов'ю і повагою* (P1'ushch 300).

Загальними фразами автор обмежується, згадуючи про боротьбу з буржуазними націоналістами: *В. І. Ленін і Комуністична партія нещадно викривали також буржуазних українських націоналістів і великодержавних шовіністів, що намагалися роз'єднати російський і український народи, їх культури і мови* (P1'ushch 257).

В усіх цих випадках простежуємо прагнення замовчати імена знищених репресованих мовознавців, заступивши їх загальниками: *Не стали нормою і штучно нав'язані націоналістично-тенденційними мовознавцями потворні форми на зразок кляса, фльота, які пропагувалися в «Українському правописі» 1928 року замість клас, флот* (P1'ushch 385). В інших випадках ідеться про абстрактні явища, негативно означені, знову ж таки без позначення імен авторів: *Спільна методологічна вада, яка більшою чи меншою мірою проймала зазначені словники, полягала в тенденції їх авторів до архаїзації мови, до ігнорування радянських неологізмів, до введення в словники вузьких діалектизмів, в безоглядному усуненні русизмів, які давно вже ввійшли до словникового складу української літературної мови, а також слів, спільних для російської і української мов. Спільною вадю для словників 1917 – 1933 рр. був, нарешті, націоналістичний нуризм, який виявлявся в запереченні не тільки запозичень з російської лексики й фразеології, а й інтернаціоналізмів...* (P1'ushch 388).

Загалом опозиційність постатей у площині “прогресивний діяч–реакційний діяч” присутня, але автор не робить на ній значного акценту: *прогресивних українських учених очолював, як відомо, І. Франко, а на чолі реакційного, націоналістичного табору стояв М. Грушевський* (P1'ushch 317).

Оглядаючи найважливіші праці з історії української літературної мови, П. Плющ дуже побіжно згадує про огріхи в методі А. Кримського: *безсистемність композиції і викладу та помітно виражений суб'єктивізм у висвітленні мовних явищ і характеристик окремих пам'яток* (P1'ushch 86). Стримано оцінює він і недоліки в історичному словнику Є. Тимченка, який, як відомо, був вилучений з наукового обігу після арешту автора в 1930 році: *Цінність цього словника в значній мірі знижується деякими науковими його огріхами в розробці окремих словникових статей та ідеологічно невтриманістю щодо тлумачення багатьох слів* (P1'ushch 87). Проте водночас оцінка робіт українських мовознавців постає як виразно позитивна: *Є. Тимченкові належить перша спроба складання історичного словника української мови. Багато праці було вкладено ним в колосальну картотеку історичного словника української мови (зберігається в Інституті мовознавства АН УРСР), збиранню якої присвятив він багато років свого життя, опрацьовуючи для цього масу українських пам'яток XIV – XVIII ст....Опубліковані дві книги словника не вичерпали і десятої частини тієї картотеки, що старанно поповнювалася і впорядковувалася Є. Тимченком до самої його смерті* (P1'ushch 87).

Окремі розділи підручника присвячено проблемам бібліографії з курсу, тому детально розглянуто праці дожовтневого періоду П. Житецького, О.Соболевського та ін., зрідка їхні імена трапляються в рядах перелічування: *З інших мовознавців старшого покоління, праці яких були повним вкладом в історію української літературної мови, треба назвати акад. А. Кримського, проф. В. Розова, акад. В. Перетца і проф. Є. Тимченка* (Pl'ushch 85).

Це чи не єдина тема, до якої автор подає особистий коментар, вживаючи перформативну форму: *Не маючи можливості дати вичерпний критичний огляд всієї наукової літератури з історії української літературної мови, вважаю, проте, доцільним доповнити його короткими зауваженнями про такі великі і важливі праці, як згаданий академічний «Курс історії української літературної мови», «Галицько-Волинський літопис» А. Генсьорського та «Мова української преси» М. Жовтобрюха* (Pl'ushch 92). Праці початку 60-х років справді істотно вирізнялися фундаментальним підходом до питань нової ділянки мовознавства – історії української літературної мови, а тому цей аналіз у підручнику був цілком доречним. Загалом помітна настанова згадати абсолютно всіх українських мовознавців: наприклад, у примітках про значення діяльності І. Франка згадано роботи Ф. П. Жилка, кандидатську дисертацію Н. П. Корнієнко, праці І. М. Керницького, Є. Регушевського, В. О. Шадури, І. К. Білодіда й З. Т. Франко (Pl'ushch 88). Особливу увагу П. Плющ приділив доробку колег із кафедри. Так, неодноразово згадано першу програму з історії української літературної мови, яку склав викладач Київського державного університету Г. А. Левченко (Pl'ushch 29), названо всіх учасників дискусії 1958 – 1959 років щодо періодизації цієї дисципліни: П. Д. Тимошенко, А. А. Москаленка, М. А. Жовтобрюха, М. К. Бойчука, І. Є. Грицютенка. Не оминає автор і нагоди покликатися на свої праці: статтю *«Про справжню, а не уявну періодизацію історії української літературної мови» (1961)* (Pl'ushch 30), *науково-популярна конспективно викладена праця П.Плюща «Основні відомості з історії української літературної мови» (1953)* (Pl'ushch 91). Кілька разів він наголошує на значенні праці Г. Левченка *“Нариси з історії української літературної мови першої половини ХІХ ст.”: При деяких недоліках ця книга є цінною науковою розвідкою і дуже корисним посібником для студентів-філологів. Яскраві ж, блискучомайстерні характеристики мови і стилю перших класиків нової української літератури, що становлять основний матеріал книги, заслужено увійшли до золотого фонду української лінгвостилістики* (Pl'ushch 91).

Отже, уривки з текстів класиків марксизму-ленінізму використовуються з функціями методологічною, аргументативною, конструювальною та ритуальною. До загальнокультурних прецедентів радянського суспільства віднесемо імена класиків російської й української літератури, до прецедентних феноменів філології – імена російських та українських мовознавців і літературознавців. Крім видатних учених, П. Плющ наполегливо згадує імена й цитує праці своїх колег, зокрема співробітників кафедри української мови Київського університету. Згадка в підручнику розширювала коло прецедентів історико-мовного дискурсу.

Схема історії української літературної мови створювалася на канві історії українського народу, вибудованої на підставі радянських ідеологем. Як свідчить перелік прецедентних ситуацій, первинно задана “правильна” історія українського народу декорувалася відомостями з історії літературної мови.

Найважливішими постулатами цього вчення були тези про розквіт української літературної мови після Жовтня, споконвічність дружби українського й російського народів, ба більше – спільність їхнього походження і пріоритет російської мови щодо української. Особливо разючим є постулат про зникнення діалектів у час розквіту сучасної літературної мови, що впливає з розмежування стадій функціонування мови народності – мови національності: *В епоху капіталізму, як правило, вже не з'являються нові діалектні відмінності, що підтверджується і на прикладі української мови. Літературно оброблена форма національної мови поступово витісняє діалекти.... Тільки в соціалістичному суспільстві, на основі швидкого культурного піднесення трудящих, можливе повне витіснення діалектної мови літературною формою національної мови* (Pl'ushch 258). Такі теоретичні твердження, як і багато інших, не впливали з глибокого осягнення мовного матеріалу, а лише ілюстрували лозунги Компартії, вождів, матеріали ЦК тощо.

Найчастіше цитованими постають російські мовознавці й літературознавці, з-поміж українських учених також переважають літературознавці. Стратегія замовчування превалює щодо репресованих і засуджених діячів українського мовознавства і культури в цілому.

Такі функції прецедентних феноменів також відображали статус-кво історіографічних дисциплін як “допоміжних” у системі гуманітарних наук, що неминуче вело до зниження теоретичного рівня, втрати можливостей розвитку та впливу на подальший науковий поступ.

Порівняння складу й стратегій використання прецедентних феноменів в інших текстах з історії української мови належить до перспективних напрямів вивчення українського наукового дискурсу.

References

- Antonenko Y.M. “*Osobnosti zagolovkov nauchnyh recenzij (Features of scientific reviews headlines)*”. Naukovi zapysky. Serija filolohichna. (Proceedings. Series "Philological.") Ostroh. 29 (2012). 236–238. Print.
- Arbuzova V.Y. “*Nauchnaja kommuniracija v aspekte precedentnosti (Scientific communication in the aspect of precedence)*”. Vestnik Tambovskoho universiteta. Serija gumanitarnaja. (Vestnik Tambov University. Series: Humanitarian) 4 (48) (2007) : 25–30. Print.
- Elena A. Bazhenova. “*Precedentneje edinicy v naučnom tekste (Precedent units in scientific texts)*”. Journal of

Perm University. Russia and Foreign philology. 3(9) (2010): 32–36. Print.

Belousova, Ekaterina. "Precedentnyje fenomeny v nauchno-populjarnom lingvisticheskom tekste (na materiale Slovarja junogo filologa). (Precedent phenomena in the popular scientific linguistic text (on the materials of young philologist's vocabulary)). Lihvistyka (Linguistics) 3(24), P.2. 2011: 94–100. Print.

Gabidullina A. "Precedentnyje fenomeny v nauchno-populjarnom lingvisticheskom tekste (na primere encyklopediji dlja detej) (Precedent phenomena in the popular scientific linguistic text (on the example of the children's encyclopedia))". Uchenyje zapiski Tavricheskogo nacionaljnogo universiteta im. V.I. Vernadskogo. Serija "Filologija. Socialjnyje kommunikacii". Scientific Notes of Taurida National V.I. Vernadsky University. Series «Filology. Social communicatio». V. 24 (63). № 4. Part 2. (2011): 220–225. Print.

Yermolenko, Serhij. *Jazyk totalitarizma i totalitarizm jazyka (The language of totalitarianism and totalitarianism of language). Mova totalitarnoho suspil'stva (Language of totalitarian society)*. Kyiv: 1995. 7–15. Print.

Kaganov Yu. O. "Radjansjkyj movnyj dyskurs: polityko-ideolohichni osoblyvosti ta protydija (The Soviet linguistic discourse: political and ideological features and counteraction)". Naukovi praci istorychnoho fakuljtetu Zaporizkoho nacionaljnogo universytetu. Scholarly Works of the Faculty of History, Zaporizhzhya National University. XXXII (2012): 267–272. Print.

Kycak, Halyna. "Precedentni odynyci v tekstax akademičnogo žanru (na materialy nimec'koji movy) (Precedent units in the texts of the academic genre (based on the German language))". Naukovi zapysky. Serija filolohichna. (Proceedings. Series "Philological.") 26 (2012): 128–130. Print.

Mozer, Michael. "Die Ukrainer auf dem Weg zur Sprachnation: Kritische Anmerkungen zur ukrainistischen Sprachhistoriographie" Die Ukraine: Prozesse der Nationsbildung. Hrsg. von Andreas Kappeler. Köln–Weimar–Wien: Böhlau, 2011: 97–110. Print.

Naienko, Halyna. "Metaforyčni modeli v naukovomu teksti Myxajla Maksymovyča (Metaphorical models in the scientific text of Mikhajlo Maksymovych)". Komparatyvni doslidžennja slov'jans'kyx mov i literatur. Pam'jati akademika Leonida Bulaxovs'koho (Comparative studies of Slavic languages and literatures. In memory of Academician Leonid Bulakhovskiy). 29 (2016) : 85–92. Print.

Naienko, Halyna. "Zasoby avtors'koji refleksiji v polemičnomu teksti Ahatanhela Kryms'koho (The linguistic devices of author's reflection in the polemical text by Agatangel Krymskyi)". Science and Education a New Dimension. Philology. V (28), Issue: 115 (2017): 28–31. Print.

Chikibajev, Arkadij. "Funkciji precedentnyh fenomenov v uchebno-nauchnom tekste (Functions of precedent phenomena in teaching and scientific text)". Visnyk Doneckjoho nacionaljnogo Universytetu. Serija B: Humanitarni nauky. Bulletin of Donetsk National University. Series B. Humanities. 1–2 (2012): 189–193.

List of Sources

Pl'ushch, Pavlo. *Istorija ukrajinsjkoji literaturnoji movy (History of Ukrainian language)*. Kyiv: Vyshcha shkola (1971). Print.

Надійшла до редакції 23 березня 2017 року.

TEXT CREATION FUNCTIONS OF PRECEDENT PHENOMENA IN THE HISTORICAL LINGUISTIC DISCOURSE OF THE SOVIET ERA

Halyna Naienko

Department of Ukrainian language and Applied Linguistics Kyiv National University named after Taras Shevchenko, Kyiv, Ukraine

Abstract

Background: Reconstruction of the history of Ukrainian language as a scientific discourse involves, in addition to analysis, fluidity of ideas and theories, as well as description of the dynamics of the most important characteristics of scientific texts. Studying precedent phenomena as linguistic and cultural component relates to the problems of the theory of intertextuality, lingual concept studies and discourse studies. Correlation of language, culture and consciousness makes these crucial object of modern linguistics.

Purpose: Defining composition and functions of precedent phenomena throughout text creation and formation of general concept of the Ukrainian literature in Soviet scientific discourse using study book 'History of the Ukrainian Literature Language' (1971) by P. Plyushch.

Results: Excerpts from Marxism and Leninism classics, as well as CPSS documents served as methodological, persuasive, constructive and ritual basics. They claimed to be generally civilizational precedents. Commonly cultural precedents of the Soviet society included names of classical Russian and Ukrainian writers, those about linguistics and theorists of literature. Apart famous scientists P. Plyushch strongly recalls names and studies by his colleagues, in particular those working at the department of the Ukrainian language. Such remarks in the study book increased the number of historical and lingual discourse precedents.

The history of the Ukrainian literal language was based upon the history of the Ukrainian people created with various Soviet ideologemes. Due to the list of precedent situations, the primary 'true' history of the Ukrainian people

was decorated with details taken from the history of the literal language. Most common examples included the Great October Socialist Revolution (47 times) and October (67 times).

The most important postulates of the study included themes of the Ukrainian literal language revibration after the October, everlasting friendship between Ukrainians and Russians, common roots of their origin and priority of the Ukrainian language as for the Ukrainian language. Ignoring strategy prevails as regards repressed and condemned Ukrainian linguists and theorists of culture in general.

Discussion: Defined functions of precedent phenomena reflected status quo about historiographical disciplines as 'auxiliary' in the system of humanitarian sciences, this inevitably resulting in deterioration of the level, development opportunities, influence upon further scientific process.

Comparison of the composition and strategies of precedent phenomena in other texts dedicated to the history of the Ukrainian language relate to prospective approaches about the Ukrainian scientific discourse.

Keywords: Precedent phenomenon, scientific discourse, textbook, History of Ukrainian language, Petro Pavlovych Plyushch.

Vitae

Halyna Naienko is Doctor of Philology, assistant professor, assistant professor of Department of Ukrainian language and Applied Linguistics at Taras Shevchenko National University of Kyiv. Her areas of research interests include: History of Ukrainian language, History of Ukrainian literary language, Historical terminology, history of scientific text / discourse.

Correspondence: halynanaienko@gmail.com

Наталія Піддубна

УДК 821.161.2.03

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ КОНЦЕПТУ «БОГ» В ЕПІСТОЛЯРНОМУ ДИСКУРСІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Стаття присвячена дослідженню вербалізації одного з ключових складників концептосфери «Релігія» концепту «Бог» в епістолярному дискурсі Т. Шевченка. Спираючись на листи Кобзаря, авторка статті доводить, що поет, попри амбівалентне зображення Всевишнього в художніх творах, в епістолярії омовлює його винятково позитивно, використовуючи традиційні для української лінгвокультури шанобливі синонімічні найменування й актуалізуючи низку ядерних і периферійних смислів.

Ключові слова: вербалізація, концептосфера «Релігія», релігійний концепт, епістолярний дискурс, ядерні й периферійні смисли.

Зміни в суспільному житті, що відбулися в нашій державі за кілька останніх десятиліть, загальна тенденція до демократизації й гуманізації наукового знання суттєво розширили межі дослідження мови не лише в її тісному взаємозв'язку з мисленням і свідомістю, а й світоглядом і культурою. Саме тому на сьогодні відчувається посилення інтересу дослідників до тих явищ і процесів, що в силу певних ідеологічних міркувань не мали належної наукової розробки. До таких, без сумніву, належить і питання взаємозв'язку мовної й релігійної картин світу, вербалізації релігійних концептів у мові взагалі й у творах окремих знакових письменників зокрема.

Листи – це неоціненне за своєю важливістю культурологічне джерело, з якого читач може не лише черпати інформацію про певні факти з життя особи чи держави, а й отримувати їх оцінку і, що особливо важливо, створювати чи відтворювати психологічний портрет автора листів. Отже, дослідження епістолярної спадщини – важливе завдання сучасної лінгвоперсонології, розв'язання якого набирає все більших обертів, що демонструють наукові розвідки С. Богдан, Н. Журавльової, Т. Космеди, К. Ленець, Ж. Ляхової, Л. Марчук, Л. Мацько та ін.

Листи Кобзаря неодноразово були, хоч почасти й принагідно, у полі зору дослідників, зокрема таких, як Ю. Безхутрий, С. Богдан, В. Калашник, М. Мозер, В. Русанівський, П. Тимошенко М. Філон та ін. Учені вказують на відмінності мови художніх творів Т. Шевченка від його листів, що часто мотивовано не специфікою двох різних стилів – художнього й епістолярного, а пов'язане з мовною особистістю письменника, найбільш яскраво вираженою в листах і щоденниках, адже «епістолярія цікава значною мірою ще й можливістю пізнати мовну особистість автора і специфіку його мовної поведінки, які найвиразніше реалізовані в системі мовноетикетних стереотипів (узвичаєних типологічних та індивідуально увиразнених виразів, притаманних конкретному адресантові зокрема і комунікантам певного хронологічного відтинку мови загалом)» (Bohdan: 25). Аналіз листів Т. Шевченка, як підкреслює М. Мозер, дає змогу «...чіткіше окреслити мовні компетенції і стратегії поета та його винятковий внесок у розвиток сучасної української літературної мови» (Mozer: 11).